

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЧИ ЗНИЖЕННЯ ОБОРОНОЗДАТНОСТІ? РЕТРОСПЕКТИВА 1991–2000 РОКІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛОБІСТСЬКОГО ВПЛИВУ

ESTABLISHMENT OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE OR DECREASE IN DEFENSE CAPABILITY? RETROSPECTIVE 1991–2000 THROUGH THE PRISM OF LOBBYING INFLUENCE

Статтю присвячено дослідженню процесу становлення державного управління у сфері національної безпеки України, що відбувався в 90-ті роки ХХ століття. Саме в досліджений час сталося найбільш масштабне скорочення кількості військовослужбовців, розпродалися тисячі одиниць бронетехніки, були знищені новітні системи озброєнь. За 10 років армія, авіація та флот України знизили свою боєздатність навіть не в рази, а на порядок.

Окрему увагу присвячено процесу втрати Україною статусу ядерної держави. На переконання автора, саме потужний лобістський тиск з боку США та РФ призвів до згоди керівництва України на знищення ядерної зброї. Реалізація програми Нанна-Лугара не принесла позитивного поштовху українській економіці. Будапештський Меморандум, підписаний Україною та гарантами її безпеки – Сполученими Штатами Америки, Російською Федерацією, Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії, не витримав випробування часом і виявився фікцією. Фактично Україна віддала ядерну зброю в обмін на обіцянки. Додаткової гостроти проблеми додало і те, що, окрім безпосередньо ядерних боєголовок та ракет-носіїв, було знищено практично всю стратегічну бомбардувальну авіацію, що завдало непоправної шкоди обороноздатності України.

Не менш проблемними перші роки незалежності були для українських Військово-Морських Сил. Вже у 1991 році Україна через недбалість військового командування втратила єдиний діючий авіаносний крейсер «Адмірал Кузнецов», який був викрадений екіпажем та переданий до РФ. У 1993 році РФ шляхом газового тиску примусила Україну поступитися частиною Чорноморського флоту. А у 1998 році Китай купив єдиний (недобудований) авіаносний крейсер «Варяг» за 1% його собівартості. Цю подію автор вважає першим потужним проявом лобістського впливу КНР на Україну.

На переконання автора, основною причиною всіх цих подій була відсутність політичної волі керівництва держави та регулятора лобізму в Україні.

Ключові слова: національна безпека, державна безпека, воєнна безпека, державне

управління, лобізм, лобіювання, Збройні сили України, обороноздатність.

The article is devoted to the research of the process of becoming a public administration in the field of national security of Ukraine, which took place in the 1990s. It is during the investigated time that the most large-scale reductions in the number of military personnel occur, thousands of units of armored vehicles are sold out, and the newest weapons systems are destroyed. For 10 years, the army, aviation and navy of Ukraine reduced their combat capability not even several times, but dozens of times.

Particular attention is paid to the process of Ukraine's loss of nuclear status. According to the author, it was the strong lobbying pressure from the USA and Russia that led to the consent of the Ukrainian leadership to destroy nuclear weapons. The implementation of the Nunn-Lugar program did not bring a positive impetus to the Ukrainian economy. The Budapest Memorandum, signed by Ukraine and the guarantors of its security – the United States of America, the Russian Federation, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland - did not stand the test of time and proved to be a fiction. In fact, Ukraine gave away nuclear weapons in exchange for promises. Added to the problem is the fact that, in addition to directly nuclear warheads and launch vehicles, virtually all strategic bomber aircraft was destroyed, which caused irreparable damage to Ukraine's defense capability.

No less problematic were the first years of independence for the Ukrainian Navy. As early as 1991, due to the negligence of the military command, Ukraine lost the only operating aircraft carrier-cruiser "Admiral Kuznetsov", which was stolen by the crew and transferred to the Russian Federation. In 1993, the Russian Federation, by gas pressure, forces Ukraine to cede part of the Black Sea Fleet. And in 1998, China buys the only (unfinished) carrier-cruiser "Varyag" for 1% of its cost. The author considers this event to be the first powerful manifestation of China's lobbying influence on Ukraine.

According to the author, the main reason for all these events was the lack of political will of the state leadership and the absence of a regulator of lobbying in Ukraine.

Key words: national security, state security, military security, governance, lobbyism, lobbying, Armed Forces of Ukraine, defense capability.

УДК 327.56 323.22(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5240-2020-15-25>

Яровой Т.С.

к. держ. упр., доцент,
доцент кафедри публічного
адміністрування
Міжрегіональна Академія управління
персоналом

Постановка проблеми в загальному вигляді. Наразі доволі актуальною та популярною як серед політиків, так і серед науковців є дискусія щодо помилковості тих чи інших стратегічних рішень керівництва нашої дер-

жави, які призвели до порушення територіальної цілісності України в 2014 році – анексії Кримського півострову та розгортання війни на Донбасі. У таких дискусіях переважно фігурують 2010–2013 роки як період тотального

занепаду Збройних сил, нівелювання потреб національної безпеки. Не беручись наводити оцінні судження стосовно окремих персоналій, ми, однак, переконані у тому, що деградація Збройних сил України розпочалася ще у 1991 році, а саме з моменту здобуття нашою державою незалежності. 90-ті роки ХХ століття, окрім стрімкого падіння основних економічних показників, без перебільшення стали своєрідною трагічною сторінкою історії національної безпеки України. Однак досліджувані нами процеси не були хаотичними проявами об'єктивних обставин, а стали наслідками цілеспрямованого лобістського впливу на керівництво нашої держави. При цьому мова може йти як про внутрішній, так і (переважно) про зовнішній лобізм.

Актуальність теми нашого дослідження базується на двох основних факторах. По-перше, сучасний стан державного управління системою національної безпеки в Україні значною мірою зумовлений особливостями процесу її формування та тими історичними, політичними, соціальними умовами, в яких відбувався цей процес. По-друге, вплив як внутрішніх, так і зовнішніх суб'єктів лобізму на вітчизняну систему національної безпеки в цілому та безпосередньо стан обороноздатності нашої держави аж ніяк не припинився. В умовах відсутності регулювання лобістської діяльності ми й надалі можемо спостерігати значний тиск на керівництво України, орієнтований на ослаблення нашої системи національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженню ролі лобізму в процесі становлення вітчизняної системи державного управління присвятило свою увагу багато вітчизняних вчених. Підґрунтям для даного дослідження стали окремі ідеї і напрацювання О. Гросфельда, О. Дягілевої, А. Євгенієвої, Р. Мацкевича, М. Недюхи, В. Нестеровича, А. Онупрієнко, О. Порфіровича, Є. Романенка, В. Сумської, Є. Тихомирової, В. Федоренка та інших дослідників. Окрім того, в роботі були використані напрацювання таких авторів, як В. Абрамов, В. Безкоровайний, О. Глазов, О. Корнієвський, В. Лагодіна, В. Лазоркін, О. Потехін, М. Михальченко, Н. Орлова, Г. Ситник, В. Смолянчук, Т. Стукалін, М. Требін, Л. Тупчієнко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак зазначені автори не охопили своєю увагою роль лобістів у процесах, що призвели до зниження обороноздатності України та погіршення стану національної безпеки у 90-тих роках ХХ століття, що ми й спробуємо надолужити.

Метою статті є дослідження становлення системи державного управління національною безпекою України в 90-х роках ХХ століття крізь призму впливу лобізму на цей процес.

Основний зміст дослідження. Україна, здобувши 24 серпня 1991 року свою незалежність, потребувала формування дієвої системи державного управління, в тому числі управління національною безпекою. Саме на 90-ті роки ХХ століття припало чимало реформаційних щодо системи національної безпеки процесів.

Відповідно до сучасного бачення національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Категорія «національна безпека» включає в себе такі категорії, як «державна безпека» та «воєнна безпека» [1]. Формування системи державного управління національною безпекою в Україні бере свій початок з оприлюднення Акту проголошення незалежності України 1991 року [2]. Цей документ став початком розбудови незалежних систем державної та воєнної безпеки. Вже у грудні 1991 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про Збройні сили України», де були окреслені види Збройних сил України – Сухопутні війська, Військово-Повітряні сили, Війська Протиповітряної оборони, Військово-Морські сили [3]. Варто зазначити, що Збройні сили України почали свою діяльність не з чистого аркушу. У спадок від СРСР Україні дісталася чисельна армія, оснащена великою кількістю бронетехніки. 14 мотострілецьких, 4 танкові, 3 артилерійські дивізії та 8 артилерійських бригад мали на озброєнні понад 9 тисяч танків і 11 тисяч бойових машин. Особовий склад ЗСУ сягав 980 тисяч осіб. Війська Протиповітряної оборони та Військово-Повітряні сили мали у своєму розпорядженні 9 бригад ППО, 7 полків бойових гелікоптерів, три повітряні армії і понад 1 500 бойових літаків. Окрім того, Стратегічні ядерні сили, дислоковані на території України, мали 1 272 міжконтинентальні балістичні ракети, а також близько 2 500 одиниць тактичної ядерної зброї [4]. Крім цього, на базах зберігання та відповідних складах непорушних запасів зберігалася величезна кількість товарно-матеріальних цінностей за всією номенклатурою військового майна, яке закладалося на 10-мільйону армію. Загальна вартість зазначеного вище військового майна за цінами 1991 року щонайменше становила понад 200 млрд доларів США [5]. Однак з кожним роком кількісні показники та боєздатність Збройних сил України стабільно знижувались.

Наразі в окремих дослідників складається враження, що керівництво України в перші роки незалежності просто не мало уявлення, що робити зі Збройними силами. Доволі показовою можна вважати ситуацію з Військово-морським флотом України. Міністр оборони України генерал-полковник Костянтин Морозов направив телеграму командувачу ЧФ з вимогою привести флот до присяги Україні лише 29 січня 1992 року (тобто через 5 місяців після проголошення незалежності України та через два місяці після проведення відповідного референдуму) [6]. Варто зазначити, що це сталося аж через два місяці після того, як у листопаді – грудні 1991 року капітан та частина екіпажу фактично викрали важкий авіаносний крейсер проєкту 1143.5 «Адмірал флоту Радянського Союзу Кузнецов» [7]. Таку ситуацію можна було б назвати збігом обставин, а також можна було стверджувати, що вона зумовлена певною невизначеністю перших місяців незалежності. Однак подальші події свідчать, що Чорноморський флот України цілеспрямовано позбавляли потужних бойових кораблів, в чому ми вбачаємо результат зовнішнього лобістського впливу.

Станом на 1991 рік в доках Виробничого об'єднання «Чорноморський суднобудівельний завод» (м. Миколаїв) на різних стадіях будівництва перебували ще два кораблі – важкий атомний авіаносний крейсер проєкту 1143.7 «Ульяновськ» та важкий авіаносний крейсер проєкту 1143.5. «Варяг» (Аналог згаданого «Кузнецова»). Перший було утилізовано згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України № 69-р від 4 лютого 1992 року [8]. Доля другого бойового корабля була цікавішою, але до цього ми ще повернемося.

Невизначеність, стосовно належності Чорноморського флоту ускладнювалась важким станом економіки України. З вересня 1993 року Україною та Російською Федерацією у передмісті Ялти (Масандрі) за підсумками тривалих переговорів були укладені так звані Масандрівські угоди – ряд міжнародних документів, присвячених врегулюванню проблем поділу Чорноморського флоту колишнього СРСР та утилізації ядерної зброї, що знаходилася на території України [9; 10; 11]. Зазначені переговори можна вважати першим успішним застосуванням зі сторони РФ газового важеля. Доволі красномовно про ситуацію розповідає учасник переговорів В. Безкоровайний: «<...>переконливої позиції в українського керівництва щодо оплати боргів за газ просто не було, як і грошей. Тому все подальше виглядало як ультиматум. Розірвавши на шматки українську сто-

рону за газові борги, про які більшість делегації нічого не знала, росіяни ніби випадково висловили ідею розрахуватися за газові борги флотом» [12]. Окрім доволі невизначеної ситуації з флотом, зазначені угоди були пов'язані з подальшим ядерним роззброєнням України. Відповідно до них Російська Федерація мала забезпечити утилізацію всіх ядерних боєзарядів, дислокованих в Україні, організувавши переробку високозбагаченого урану, одержуваного в результаті утилізації ядерних боєзарядів [10]. На користь вирішальної лобістської складової переговорів, на нашу думку, свідчать доволі відверті слова тогочасного Міністра закордонних справ України А. Зленка: «Україна брала на себе зобов'язання вивезти до Росії всі ядерні боєголовки. <...>Дійсно, у певній площині Москва дотиснула нас, користуючись складним економічним становищем і тотальною залежністю від готовності надалі поставляти нові енергоносії у борг. <...> Масандра, хоча й була для нас болючим кроком, все ж на якийсь час дозволила вирішити енергетичну проблему, відшкодувати частину боргів, отримати ядерне паливо для АЕС.<...> Це був приклад реальної політики в умовах реальної та неймовірно глибокої кризи. Не слід забувати і про те, що Чорноморський флот у тому вигляді був Україні просто не потрібний <...>» [13]. Таке ставлення державних службовців міністерського рангу до ядерної зброї та Військово-Морських сил, на переконання автора, не потребує коментарів.

Цікавими видаються внутрішньо- та зовнішньополітичні наслідки Масандрівських угод. Президент РФ Б. Єльцин, на думку низки експертів, використав Масандрівську перемогу в питанні поділу Чорноморського Флоту для нарощування електоральної підтримки, що вкупі з розстрілом Парламенту РФ сприяло його перемозі на виборах 1996 року [12]. Натомість Л. Кравчук ще більше втратив популярність. Знизилась його підтримка серед патріотів, військових, кримчан. Він програв позачергові президентські вибори 1994 року, поступившись Л. Кучмі.

Втрата Україною статусу ядерної держави, що відбулася невдовзі, – це тема, яка заслуговує не лише на окремі дослідження, але й на належне розслідування. Ми ж розглядаємо її виключно в контексті лобістського впливу. Наразі невідомими лишаються головні лобісти цієї процедури, але з огляду на подальші події (зокрема, приєднання України до Лісабонського протоколу [14] та підписання Тристоронньої заяви Президентів України, США та Росії [15]), можемо припустити, що у даному випадку активно

просувалися інтереси РФ та США. Була в угоді й «кісточка» для керівництва України. У рамках програми допомоги Нанна-Лугара Україна повинна була отримати від США на потреби ядерного роззброєння близько 350 мільйонів доларів. [16]. Своєрідна пастка для України полягала в тому, що Закон Нанна-Лугара передбачав надання коштів виключно на знищення ядерного потенціалу.

В результаті комплексу угод РФ роззброїла Україну в ядерному контексті, залишившись ядерним монополістом серед пострадянських країн (Білорусь та Казахстан теж приєдналися до Лісабонського протоколу). США усунули потенційну ядерну загрозу для себе. Натомість Україна в рамках Будапештського меморандуму отримала гарантії безпеки від США, РФ та Великої Британії [17], які, як продемонстрував час, виявилися нічого не вартими. Вже у 2016 році у своєму інтерв'ю «Голосу Америки» колишній американський сенатор Річард Лугар, який зіграв ключову роль у тому, що Україна добровільно віддала свій ядерний арсенал, зізнався, що ніхто «не звертав увагу на Будапештський меморандум тоді, і не зверне уваги і тепер. <...> Там точно не сказано, що буде зроблено. <...> Це було свого роду покладення під килим і забуття» [18]. Обмін статусу ядерної держави на обіцянки, на наше переконання, є одним з найбільш демонстративних випадків застосування вкрай дієвого зовнішнього лобізму в історії української державності, що свідчить про нагальну потребу належного регулювання лобізму з метою реалізації національної безпеки України.

Як доволі слушно зазначає з цього приводу О. Потехін, «ядерне роззброєння України під зовнішнім тиском не дозволило створити національний потенціал ядерного стримування агресора (що було неможливо без допомоги з боку США), тобто позбавило державу збройних засобів самопомоги, а міжнародні запевнення у сфері безпеки змогли лише незначною мірою компенсувати їхню відсутність» [19]. Однак зниження обороноздатності України в перші роки її існування як незалежної держави не обмежилось ядерним роззброєнням.

Обрання у 1994 році на посаду Президента України Леоніда Кучми не виправдало сподівань щодо покращення стану справ як у економічній площині, так і у безпековій сфері. Л. Кучма продовжив виконання програми Нанна-Лугара, і вже 2 червня 1996 року Україна офіційно втратила ядерний статус [20, с. 308–309]. Окрім ракет, носіями служили близько 50 стратегічних бомбардувальників Ту-95 і Ту-160, більшість з яких згодом теж була знищена.

Зокрема, 16 листопада 1998 року у присутності американських сенаторів Річарда Лугара і Карла Левіна урочисто розрізали перший український Ту-160. У 1999 році 8 літаків Ту-160 та 3 літаки Ту-95МС Україна обміняла за борг Росії за газ. Потім було знищено ще 9 літаків «Ту-160» та 21 літак Ту-95МС. Згодом така ж доля спіткала десятки Ту-22М [21]. Чомусь ні керівництво держави, ні тогочасні військові експерти не задумувалися над цінністю десятків сучасних літаків, які зовсім необов'язково мали бути пов'язані з використанням ядерних боєприпасів. Мова йде про бойові літаки, чия сумарна ринкова вартість складала мільярди доларів США (для порівняння варто зазначити, що в РФ вартість одного Ту-160 оцінюється на рівні 250 мільйонів дол. США [5]). Однак у контексті національної безпеки значно важливіше, що за 8 років (з 1998 до 2006) Україна позбулася практично всієї стратегічної авіації. Лобісти цього процесу досі залишаються в тіні.

Настільки інтенсивне реформування не лише торкнулося Ракетних Військ Стратегічного Призначення та Військово-Повітряних сил, й значною мірою вплинуло на боєздатність Сухопутних військ, Військово-Морських сил. Якщо у 1991 році чисельність Збройних сил України сягала 980 тисяч осіб, то вже у 1994 році вона становила 450 тисяч осіб, а станом на 31 грудня 1999 року – 400 тисяч (310 тис. військових і 90 тис. працівників) [5]. Тобто мова йде про скорочення особового складу в 3 рази за 9 років. Загальне зниження рівня боєздатності за цей же період оцінити дуже складно.

Не лишилися осторонь можливості вплинути на Україну і наші китайські партнери. За результатами тендеру в березні 1998 року, переможцем у якому була оголошена фірма «Agencia Turistica e Diversoes Chong Lot Limitada», було продано важкий авіаносний крейсер проєкту 1143.5. «Варяг». За заявкою компанії-покупця корабель призначався для використання як плавучий готель і центр розваг [22]. Ступінь готовності авіаносного крейсера сягала 89%. Доволі показово, що «Варяг» був проданий Фондом держмайна України за 20 млн дол. США, натомість вартість його будівництва в цінах 90-х років складала понад 2 млрд дол. США. Після передачі в грудні 1999 року Макао Китаю корабель опинився під юрисдикцією КНР. Існує підозра, що в момент продажу корабля відбулася безоплатна передача новим покупцям і його проектно-конструкторської документації, що надало змогу Китаю надалі самостійно будувати важкі авіаносні крейсери. Наразі проданий за безцінь «Варяг» є флагманом

ВМС Китайської народної армії (сучасна назва «Ляонін»), а за цим проектом Китай побудував і ввів до складу ВМС ще один такий корабель і продовжує далі будувати кораблі такого класу [5]. Отже, вже у 90-х роках ХХ століття українські політики дуже посприяли нарощенню геополітичної могутності КНР, звісно ж, не без участі лобістів з Піднебесної.

Висновки. З моменту проголошення незалежності у 1991 році і до 2000 року спостерігалась стрімка деградація рівня обороноздатності України. Попри прийняття керівництвом держави ряду профільних Законів та програмних документів, відбувалося тотальне зниження кількості бойових одиниць, скорочення особового складу, загальний занепад Сухопутних військ, Військово-Повітряних сил, Ракетних Військ Стратегічного Призначення, Військово-Морських сил України.

На наше переконання, нерозривно пов'язаними з діяльністю лобістських груп були процеси позбавлення України тактичної та стратегічної ядерної зброї, стратегічної авіації, потужних бойових кораблів. Однак з огляду на відсутність в Україні легального інституту лобіювання та перебування більшості лобістських дій в тіні наразі мало що можна сказати про конкретні факти лобізму та окремі фактори впливу. Найпотужнішими суб'єктами тиску на Україну з метою реалізації своїх стратегічних інтересів у 90-х роках ХХ століття були РФ та США. Водночас вже тоді почав проявляти себе лобістський вплив КНР.

Визначення ролі кожного з цих суб'єктів зовнішнього лобізму є актуальним. Також детального аналізу заслуговують процеси внутрішнього лобізму рішень, які біли орієнтовані на перерозподіл матеріальних благ і сфер впливу, але наслідком своїм мали ослаблення національної безпеки України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 19.09.2019).
2. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року № 1427-XII // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.
3. Про Збройні Сили України : Закон України від 06 грудня 1991 року № 1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12/ed20001107>.
4. Лазоркін В. Збройні сили України: 1991–2001. *Універсум*. 2011. Вип. № 217–218 (листопад–грудень).
5. Про звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання в Збройних силах України та підризу обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки : проект Постанови Верховної Ради України від 06 червня 2019 року № 10374 (Статус: Одержаний ВР України) : веб-портал «Ліга-Закон». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/DH80600A?an=2>.
6. Новини Військово-Морських Сил Збройних Сил України : вебпортал. URL: <https://navy.mil.gov.ua/29-sichnia-1992-roku/>.
7. Беды и напасти авианосца «Адмирал Кузнецов». 8 января 2014 года. *Николаевские Новости*. URL: <http://www.niknews.mk.ua/2014/01/08/bedy-i-napasti-avianostsa-admiral-kuznetsov/>.
8. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua>.
9. Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту № 643_054 від 03 вересня 1993 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054.
10. Угода між Урядом Російської Федерації та Урядом України про утилізацію ядерних боєзарядів № 643_132 від 03 вересня 1993 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_132.
11. Угода між Україною та Російською Федерацією про порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів Стратегічних Сил, розташованих на їхніх територіях, № 643_131 від 03 вересня 1993 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_131.
12. Безкоровайний В. Масандрівський протокол. Джерела і наслідки. *Універсум* (Львів), 2011. № 3/4 (207/208).
13. Зленко А.М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических проблем. Харьков, 2004. С. 415–418.
14. Protocol to the Treaty between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms. URL: <https://www.nti.org/learn/treaties-and-regimes/treaties-between-united-states-america-and-union-soviet-socialist-republics-strategic-offensive-reductions-start-i-start-ii/>.
15. Трестороння заява Президентів України, США та Росії (укр/рос) № 998_300 від 14 січня 1994 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_300.
16. Спільна заява про розвиток дружби і партнерства між Україною та Сполученими Штатами Америки від 04 березня 1994 року. № 840_112 Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_112.
17. MEMORANDUM ON SECURITY ASSURANCES IN CONNECTION WITH UKRAINE'S ACCESSION TO THE NON-PROLIFERATION TREATY / CONFERENCE ON DISARMAMENT. 21 December 1994. URL: <https://undocs.org/ru/CD/1285>.
18. Мирослава Гонґадзе. Стало відомо, як Кравчук «торгувався» за ціну ядерного роззброєння України. *Голос Америки*. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/lugar-gongadze/3649490.html>.

19. Потехін О. Політика США у сфері нерозповсюдження ядерної зброї та Україна. *Американська історія та політика*. 2016. № 1. С. 100–108.

20. Тимченко Л. Д. Міжнародне право : підручник Київ : Знання, 2012. 631 с.

21. Як знищувались стратегічні ядерні сили України. *Ukrainian Military Pages*. 05 грудня

2016 року. Оновлено 27 січня 2019 року. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2016/12/strategic-nuclear-forces-of-ukraine.html>.

22. Україна викувала авіанесучу потугу Китаю. Агентство стратегічних досліджень. 19 квітня 2011 року. URL: <http://sd.net.ua/2011/04/19/ukraina-vykovala-avianosnuyu-moshh-kitaya.html>.